

ЕНДЕМІЗМИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ НОМІНАЦІЙНИХ ТА АРЕАЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

В останній час в українській діалектній ареалогії з'явилися дослідження, які хоча б частково, проте вивчають локальні, просторово обмежені одиниці діалектної мови. Свого часу на їх функціонування у середньополіських говірках звернув особливу увагу М. Никончук, запропонувавши термін «ендемізм». Ендемічними мовними явищами він назвав лінгвемі локального поширення, що не повторюються ні на якому іншому ареалі східнослов'янських мов. Ця особливість фактично виявляється ареалогічною ознакою, що визначає специфіку діалектів як структурно територіальних утворень. Ендемізмами не вважають такі локальні явища, які повторюються у східнослов'янських мовах навіть на великих відстанях [6, 3].

П. Гриценко використовує термін «локалізм», вказуючи, що визначальною рисою локалізмів є обмежений простір їх побутування, незначне поширення в континуумі. «Локалізм – це такий елемент структури говірки, який зафіксовано: а) в одній чи кількох, інколи – у просторово віддалених говірках, які можуть належати до різних діалектних типів; такі елементи, особливо коли їх серед відповідей на те саме питання виявлено чимало, ускладнюють картографування, зневиразнюють ареали основних протиставлюваних явищ; тому такі одиниці на карти здебільшого не переносять, а подають у коментарях і переважно не використовують у синтетичних описах діалекту як його важливу рису; б) у низці говірок, які можуть утворювати невеликий компактний ареал чи розташовуватися дисперсно; такий мовний елемент може мати статус диференційної системної риси діалекту [2, 238].

М. Никончук наголошував, що категоричність визначення ендемічного статусу має обумовлений характер, оскільки наступні більш ґрунтовні обстеження слов'янських діалектів неодмінно внесуть корективи і значно

зменшати кількість визначених ендемізмів [6, 4]. Цю ж тезу підтримує й Г. Гримашевич, яка на прикладі тематичної групи назв одягу і взуття продемонструвала звуження кола ендемізмів у центральнопільських говірках [2]. На нашу думку, ускладнює виокремлення ендемізмів не тільки недостатня кількість лексикографічних чи лінгвогеографічних джерел, а й збір матеріалу за різними питальниками, що спричиняє різне описання сем зафіксованих лексем. Наприклад, дослідниця будівельної лексики східноpodільських говірок Л. Поліщук до семантичних ендемізмів відносить лексему *сапетка* ‘приміщення, у якому зберігають кукурудзу’ [8, 186]. Діалектні словники української мови, у яких зафіксовано лексему, такого значення не передають. У західноpodільських говірках лексема *сапетка* передає значення ‘виплетена з лозових прутів великого розміру корзина з двома ручками’ (Аркушин, II, 135), у степових – ‘великий плетений кошик з двома ручками’ (Омельченко, 91), у нижньонаддніпрянських – *сенетка* ‘корзина’ (Чабаненко, IV, 55); у подільських – *сапетка* ‘лозова корзина з двома вушками для перевезення городини, торфу та ін.’ (Лисенко, 190), ‘будівля для дров’ (Никончук, 94). І лише в М. Никончука знаходимо лексему зі значенням ‘повітрявана будівля для просушування і збереження кукурудзи’ [7, 104]. Розлогіший опис семи подільським діалектологом спонукав Л. Поліщук віднести лексему, зафіксовану в східноpodільських говірках з дещо вужчою семантикою, до семантичних ендемізмів.

Мета статті – визначити роль ендемізмів у номінаційних та ареалогічних процесах у східноpodільських говірках.

Джерелами дослідження стали «Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках» Г. Березовської (Березовська), словник будівельної лексики східноpodільських говірок – додаток дисертації Л. Поліщук [8] та авторський словник «Лексика бджільництва Східного Поділля» (Тищенко).

Проаналізовані лексикографічні праці засвідчують, що ендемізмами однаково наповнені досліджувані тематичні групи лексики, проте всі групи мають різний ступінь вивчення в східнослов'янському ареалі. Найбільш досліджена в українських говірках лексика на позначення одягу, взуття та

прикрас, будівельна лексика найбільш досліджена в поліських діалектах, назви бджільництва вивчені лише в говірках Полісся та в східноподільських говірках. Тому ми свідомі того, що вивчення лексичного наповнення цих груп у різних ареалах української та інших східнослов'янських мов може зменшити коло ендемізмів, які ми виокремлюємо.

М. Никончук зауважував, що формування ендемічної лексики – безперервний процес, «тому що в цю сферу втягуються і давні слова, і запозичення – в одному випадку як база суфіксального словотвору, в іншому – як мотиватори семантичної деривації» [7, 87].

У східноподільських говірках виокремлюємо три групи ендемізмів (через формат статті подамо лише по декілька прикладів).

1. Семантичні ендемізми – окремі загальноживані лексеми, які вживаються зі значенням, не властивим українській літературній мові та іншим говорам, наприклад: *ри^ес/кал'* 'гостра частина сокири' (Поліщук, 330) (пор. : *рискаль* 'металічна лопата для копання городу' (Аркушин, II, 120), *ри^ес/кал'* 'лопата' (МДП, 145), 'лопата, заступ' (Брилінський, 81), *рос/кал'* 'лопатка' (Горбач, 211); *діал.* 'заступ' (СУМ, VIII, 537)); *прик^лад* 'приміщення для реманенту', 'неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання їстівних припасів, городини', 'приміщення для зберігання дров' (Поліщук, 325) (пор.: *приклад* 'частина ожереду соломи довжиною в один рожен' (Сизько, 73), *приклáд* 'перев'язані гілки, якими пригнічують солому на даху, щоб її не розносив вітер' (Никончук, 245), *приклáт* 'сіни' (ДЛАЗ, к. 20)); *ш^ула* 'одна з поперечин між стовпами стіни, на які заплітається лоза або прив'язується очерет, щоб потім обмазати глиною' (Поліщук, 186) (пор.: *ш^ула* 'стовп у стіні будівлі' (Чабаненко, IV, 249), *у^шули* 'стовпи у загожі, воротах' (ГЧЗ, 354), *ушила* 'стовп будівлі, на якому вкріплюються двері' (Дорошенко, 120), *ш^ула, уш^ула* 'закопаний у землю стовп у стіні будівлі або огорожі з видовбаним глибоким пазом, у який вставляються дошки, обтесані колоди' (Лисенко, 222), 'стовп у стіні господарської будівлі' (ДД, к.48), *ш^ула* 'грубий вертикальний стовп, який є опорою воріт', 'грубий

вертикальний брус, який є опорою дощаного або жердяного плоту’, ‘пазовий стовп каркасної будівлі, який закопується в землю’, ‘боковий стояк дверної чи віконної коробки’ (Никончук, 46, 47, 162, 178), ‘стовп, на якому прикріплені і повертаються ворота або хвіртка’ (Євтушок, к. 93); *госпо^одарка* ‘молоді бджоли, які господарюють у вулику: переробляють нектар, прибирають, годують потомство’ (Тищенко, 24), ‘бджолине господарство’ (Н., 328), ‘*діал.* господарство’, ‘той, хто займається господарством’ (СУМ, II, 140); *танц^ь’іу^ьниц^ь’а* ‘бджола, яка сповіщає про вдало знайдене місце з медоносами’ (Тищенко, 79), ‘та, яка постійно або професійно займається танцями’ (СУМ, X, 36); *ме^одо^овики* ‘сім’я бджіл, яка дає багато меду, може заповнювати більше 20 рамок у вулику’ (Тищенко, 49), ‘медовий пряник’ (Н., 342); *се^оми^ьрик* ‘хустка розміром 70 на 70 сантиметрів’, ‘заст. предмет, який складається з семи однакових частин’ (СУМ, IX, 121); *ше^ости^ьрик* ‘хустка розміром 60 на 60 сантиметрів’ (Березовська, 331), ‘заст. запряг із шести коней’, ‘давньоруська міра (ваги, об’єму, ліку і т. ін.), що містить або нараховує шість якихось одиниць, а також предмет, який складається з шести частин’ (СУМ, XI, 446) і под.

2. Фонетико-граматичні ендемізми – лексеми, фонетична, граматична та словотвірна варіативність яких не властива українській літературній мові та іншим говорам: *ко^ьйце* ‘закрите приміщення для птахів, тварин із стінками з металевих або дерев’яних прутів’ (Поліщук, 282) (пор.: *койц^ь* ‘клітка для кролів’ (Аркушин, I, 235), *койц^ь* ‘клітка (для відгодівлі кролів, свійської птиці)’ (СБГ, 216)); *ко^овема* ‘отвір печі’ (Поліщук, 282) (пор.: *ко^овен^ь’йе* ‘куток у хаті, в якому стоять рогачі, кочерга і чаплія’ (Никончук, 128)); *на^ьр^ь’іжниц^ь’і* ‘скріплені у формі чотирикутника дерев’яні балки, що кладуться поверх платв, які лежать безпосередньо на верхніх краях стін’ (Поліщук, 187) (пор.: *на^ьрожнікі* ‘оздоба на схрещенні чи стикуванні вітрових дощок коло дахового гребеня та її ізоморфія’ (Никончук, 220)).

3. Лексичні ендемізми – лексеми, не властиві українській літературній мові та іншим говорам: *кор^ьл^ьузина* ‘одна з поперечин між стовцями стіни’

(Поліщук, 286); *су^лмайї* ‘відгороджене місце в коморі для зберігання зерна’(Поліщук, 348); *са^лт’іка* ‘скріплені у формі чотирикутника дерев’яні балки, що кладуться поверх платів, які лежать безпосередньо на верхніх краях стін’ (Поліщук, 334), *ка^ллемно* ‘споруда для сіна у вигляді даху на 4-х стовпах’(Поліщук, 274); *ш^леди* ‘приміщення, у якому зберігають кукурудзу’, ‘приміщення, яке використовували для зберігання сіна’ (Поліщук, 366); *ту^лту* ‘тупий кінець молотка’ (Поліщук, 352); *т’іш* ‘тупий кінець молотка’ (Поліщук, 350); *су^лмирки, су^лмарки* ‘приміщення, у якому зберігають кукурудзу’(Поліщук, 348); *та^лманка* ‘бляшана закривка отвору печі’, ‘брус біля печі, на якому тримається настил для спання’ (Поліщук, 349); *пу^лшонка* ‘мінеральна речовина білого кольору, яку одержують випалюванням вапняку, крейди та інших карбонатних порід’ (Поліщук, 329); *х^лустка два^лнац’атиї^л номе^лр* ‘хустка розміром 120 на 120 сантиметрів’ (Березовська, 301); ~ *ди^лс’атиї^л номе^лр* ‘хустка розміром 100 на 100 сантиметрів’ (Березовська, 301); ~ *вос’миї^л номе^лр* ‘хустка розміром 80 на 80 сантиметрів’ (Березовська, 300); ~ *с’омії^л номе^лр* ‘хустка розміром 70 на 70 сантиметрів’ (Березовська, 307); ~ *ш^лостії^л номе^лр* ‘хустка розміром 60 на 60 сантиметрів’ (Березовська, 309); ~ *че^лт’вертїї^л номе^лр* ‘мала за розміром хустка’ (Березовська, 309); *тапо^лл’етки* ‘легкі туфлі без підборів’ (Березовська, 277) та інші.

Незначна кількість лексичних ендемізмів має прозору мотивацію. Наприклад, номен *виїмачка* ‘ширінка чоловічих штанів’ (Березовська, 44), *дро^лчило* ‘смужка тканини або мережива, яку пришивають внизу жіночої сорочки чи спідньої спідниці’ (Березовська, 73), *рух^лнак* ‘ручка коцюби’ (Поліщук, 332), *ч’ін^л’ак* ‘металевий прилад на довгому держаку для витягання з печі сковороди’ (Поліщук, 365) є віддієслівними дериватами від *виймати*, *дрочити*, *рухати*, *чіпляти* відповідно. Лексема *тапо^лл’етки* утворилася в результаті контамінації міжговіркових відповідників *тапочки* і *ба^лл’етки*. Лексеми *се^лми^лрик*, *ше^лсти^лрик*, *че^лтве^лрик*, *вос’ми^лрик*, *два^лнац’атка* на позначення хусток за їх розміром утворилися від відповідних числівників. Аналітичні номени на позначення хусток за їх розміром утворені за

моделлю «іменник (загальна назва реалії) + порядковий числівник + іменник»: *хустка два/нац'атиї* ¹номе^р, 'хустка розміром 120 на 120 сантиметрів', ~ *шостий* ¹номе^р 'хустка розміром 60 на 60 сантиметрів'.

Дослідники ендемічних явищ оцінюють їх найшвидше тоді, коли виникає потреба визначити специфіку структурно-територіальних утворень і зробити класифікацію говорів. П. Гриценко вважає, що презентація локалізмів на картах або збереження їх у матеріалах, коментарях залишається єдино прийнятним шляхом опрацювання інформації в сучасній діалектології, шляхом забезпечення високого евристичного потенціалу атласів [3, 237]. Більшість ендемізмів у східноподільських говірках зафіксовано в одній –двох – максимум трьох говірках. При чому ці говірки можуть знаходитись поруч або на відносно великій відстані. Тому дослідники східноподільських говірок, виконуючи дисертаційні дослідження [1; 8], не картографували такі лексеми, а лише реєстрували їх у словниках, вважаючи, що карти з ендемізмами будуть малоінформативними для ареалогії говірок Східного Поділля.

М. В. Никончук зауважував, що вичленування говіркових груп за ендемічними фактами має цілком умовний характер. Територіальну дискретність виявляє говірка практично майже кожного населеного пункту, тому що в кожній говірці є неповторні мовні особливості. На думку дослідника, при проектуванні на карту ендемізми визначають незвичайну мозаїчність графічної репрезентації, у якій кожний ідіолект (мова індивідуума) і мікродіалект (діалект села) одержують автономний статус [6, 6]. Мозаїчність ендемізмів у східноподільських говірках демонструє карта № 4.

Картографування¹ окремих ендемізмів засвідчує у складі східноподільських говірок північно-західної групи. У репрезентації назв хусток різних розмірів із словотворчим формантом –ик – *се^нме^нрик*, *ше^нсти^нрик*, *че^нтве^нрик*, *вос^нми^нрик* утворюється замкнутий ареал у межиріччі Соб та Південного Бугу і до адміністративної межі Вінницької та Черкаської областей

¹Для картографування ендемізмів використано бланківку Г. Березовської. Список населених пунктів див. у джерелі [1].

(к. № 1). Дещо вужчий ареал формують лексеми – семантичні ендемізи *два'нац'атка*, *де'с'атка*, *вос'морка* – у межиріччі та в говірках по обидва боки р. Соб (к. № 2). Найбільші ареали, які взаємонакладаються, утворюють номінації *'хустка два'нацатий'номе'р* та *'хустка де'сатий'номе'р*. Ізогласа, що обмежує ці лексичні явища, опускається від Жашкова на південь аж до межі на півдні Черкаської та Кіровоградської областей і далі в напрямку на Вінницю. Цей ареал є перерваним – він компактний у західній своїй та в східній частинах. У його складі у західній і східній частинах виокремлюються два мікроареали ендемічної назви *'хустка 'шостий'номе'р*.

Попередні наші дослідження східноподільських говірок [9] та Г. Березовської [1], Л. Поліщук [8] засвідчили, що північно-західну групу в східноподільському ареалі формують репрезентанти різних тематичних груп лексики, ізогласи яких продовжуються насамперед у волинських чи західнополіських говірках. Припустимо, що такі назви вживають у волинських і за умови їх обстеження і фіксації таких номенів, східноподільські локалізми перестануть бути ендемізмами.

Отже, найбільше ендемізмів зафіксовано в тематичних групах будівельної лексики та на позначення одягу і взуття, що можна пояснити високим динамізмом цих груп. Крім того, ендемізи витворюються в східноподільських говірках у результаті міждіалектної взаємодії. Однослівні ендемізи переважають над аналітичними назвами. Хоча вичленування говіркових груп за ендемічними фактами має цілком умовний характер, проте нам вдалося на основі картографування ендемізмів виокремити у складі східноподільських говірок північно-західної групи.

Перспективу вбачаємо у вивченні ендемізмів інших тематичних груп лексики та на основі їх картографування з'ясування внутрішнього членування східноподільських говірок.

Список використаних джерел

Березовська – Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках / Г. Г. Березовська. – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.

Брилінський – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький : Ред.-видав. відділ, 1991. – 115 с.

Горбач – Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка й діалектний словник с. Бродина, повіту Радівці (Румунія) / Олекса Горбач // Зібрані статті VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. – Мюнхен, 1997. – С. 123–275.

ГЧЗ – Говірки Чорнобильської зони. Тексти / упорядн.: Гриценко П. Ю. та ін. – К. : Довіра, 1996. – 358 с.

ДД – Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. І. Дорошенко. – К., 1999. – 728 с.

ДЛАЗ – Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1958 – 1993. – Ч. I – III.

Дорошенко – Дорошенко С. І. Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини / С. І. Дорошенко // Діалектологічний бюлетень. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – Вип. IX. – С. 101–123.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

Євтушок – Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики західного Полісся / О. М. Євтушок. – Рівне : Державне редакційно-видавниче підприємство. – 1993. – 134 с.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

МДП – Матеріали діалектологічної практики : збірник текстів / укл. С. Є. Панцьо, М. Я. Наливайко, Н. О. Свистун та ін. – Тернопіль, 2013. – 160 с.

Никончук – Никончук М. В. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – Житомир, 1990. – 369 с.

Н. – Никончук Н. В., Анохина В. В. Полесская термінологія пчеловодства // Лексика Полесья (Матеріали для полесского диалектного словаря). – М., 1968. – С. 320-366.

Омельченко – Омельченко З. Л. Матеріали до словника східностепових українських говірок / З. Л. Омельченко, Н. Б. Клименко. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2006. – 114 с.

Поліщук – Поліщук Л. Б. Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східноподільських говірках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. Б. Поліщук. – Умань, 2015. – 501 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Сизько – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики сіл південно-східної Полтавщини / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1990. – 100 с.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980.– Т. 1–11.

Тищенко – Тищенко Т. М. Лексика бджільництва Східного Поділля / Т. М. Тищенко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 90 с.

Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1: А–Ж. – 1992. – 324 с., Т. 2: З–Н. – 1992. – 372 с.

Список використаної літератури

1. Березовська Г. Г. Структурна організація та географія назв традиційного одягу та прикрас у східноподільських говірках : дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Г. Г. Березовська. – К., 2011. – 393 с.

2. Гримашевич Г. І. Ендемізми в поліських говірках / Г. І. Гримашевич // Діалектологічні студії. 4 : Школи, постаті, проблеми / Відп. ред. П. Гриценко,

Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 289 – 294.

3. Гриценко П. Локалізми у структурі діалектної мови / П. Гриценко // JAZYKOVÉ ŠTÚDIE. – XXVIII. – Bratislava, 2010. – С. 236 – 244.

4. Глуховцева К. Д. Локалізми в системі українських східнослобожанських говірок // Волинь – Житомирщина. – 2001. – № 6. – С. 177 – 182.

5. Никончук М. В. Членування правобережнополіського діалектного масиву за ендемічними даними лексики і семантики // Мовознавство. – 1981. – №4. – С. 50 – 55.

6. Никончук М. В., Никончук О. М. Ендемічна лексика Житомирщини. – Житомир, 1989. –

7. Никончук М. В. Ендемічна лексика // Київське Полісся: Етнолінгвістичне дослідження. – Київ, 1989. – С. 83 – 96.

8. Поліщук Л. Б. Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східноподільських говірках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. Б. Поліщук. – Умань, 2015. – 501 с.

9. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонадніпрянське суміжжя у світлі ізоглос : автореферат дис... канд. філол. наук: спец : 10.02.01. – Київ, 2003. – 20 с.

Анотація

У статті розглянуто ендемізми різних тематичних груп лексики, зафіксовані в лексикографічних працях про східноподільський ареал. Виокремлено семантичні, фонетико-граматичні та лексичні ендемізми. Серед ендемізмів виокремлюємо локалізми з прозорою та невизначеною мотивацією, прості назви та аналітичні, виражені атрибутивними неузгодженими словосполученнями. Картографування окремих ендемізмів засвідчує в складі східноподільських говірок північно-західної групи.

Ключові слова: східноподільські говірки, ендемізми, північно-західна група східно-подільських говірок, семантичні ендемізми.

Summary

ENDEMISMS AS THE EXPRESSION OF NOMINATIVE AND AREALOGIC PROCESSES IN EAST-PODILLIA DIALECTS

Endemisms of various thematic groups of lexis, recorded in lexical-graphical works about east-Podillia area of the Ukrainian language, were considered in the paper. It has been stated that endemic linguistic phenomena are lingvemas of local spread which are not repeated in any other area of east-Slavic languages. To define endemic lexeme status is difficult because of insufficient dialect research of different continuums. The following endemism groups are classified: semantic endemisms (the change of semantics of individual generally used lexemes, their fixed meaning, which is not characteristic of the Ukrainian literary language and other dialects, occurs), phonetic-grammatical endemisms (phonetic, grammatical and word-building variation of nomens, not typical for the Ukrainian literary language and other dialects), lexical endemisms (nomens, not characteristic of the Ukrainian literary language and other dialects). Among endemisms we separate localisms with clear and unspecified motivation, simple names and analytical ones expressed with attributive uncoordinated word-combinations. A conclusion has been made on cartographic material that endemisms are not determinative for internal division of east-Podillia dialects. It has been stated that endemisms express unusual mosaic of graphic representation. In fact, each dialect has certain endemisms, in particular, in a thematic group of construction vocabulary. Cartographing of some endemisms is proved to be in east-Podillia dialects of a north-west group, which has been mentioned in previous researches and has appeared under the influence of Volyn and Podillia dialects. It has been stressed that in case comprehensive studying of other dialects according to standard methodology is done, such nomens are identified and fixed, east-Podillia localisms will no longer be endemisms.

Key words: east-Podillia dialects, endemism, north-west group of east-Podillia dialects, semantic endemisms.